

Secapescha ch'era ils idioms centrals, il surmiran ed il sutsilvan, han stuiu s'occupar dalla avischinaziun ortografica. Il surmiran era aunc buc aschi lunsch sco ils dus idioms principals, sco quei ch'ins vesa sin p.12 dil rapport da lavur dalla LR, cf. Fegl 3. Mena Wüthrich-Grisch veva redigiu ils bustabs M ed R, era pia gia in pulit toc cun la lavur vi dil vocabulari da Surmeir. La damonda da l'ortografia era denton aunc buc vegnida discutada el decuors digl onn 1957. Quei ei lu vegniu fatg igl avrel 1958 d'ina cumissiun. Quella era empau pli pintga che las outras, mo 24 persunas era ei tuttina, da quellas denton mo 11 cun dretg da vuschar, denter auter era sar Duri Lozza e Leza Uffer. Las decisiuns da quella cumissiun ein vegnidas publicadas e commentadas da sar DURI LOZZA, da quei temps aunc cun <zz>, en *Noss Sulom* 38, 1958, 83-91. Las decisiuns las pli impurtontas ein era d'anflar el *Postscriptum* da STEAFAN LORINGETT ellas AnSR 75 (1962), p.105:

- a) sco en Sutsés: *sabientscha, dies, propiest, sien, fier* etc. empei da: *sabentscha, des, sen, fer, etc.*, avischinond cheutras sia scripziun era a quella sursilvana.
- b) da dar en entelgientscha cun la Surselva ed Engiadina dapli peisa agl *u* enstagl digl o atonic.
- c) da remplazzar la scripziun *ch-* (= *k-*) en plaids cun *qu-* inicial etimologic entras *qu-*.
- d) da schar curdar il *-g* velar tier plaids docts, duvrai savens en publicaziuns officialas, per sem.: *staziun, publicaziun, naziun* etc. Perencunter vegn el mantenus tier plaids populars: *pang, mang* etc.
- e) da separar las particlas *dalla* e *dallas* sco en l'Engiadina en *da la* e *da las*.

Era cheu ei per dabia buc tut quei ch'era vegniu decidiu dalla cumissiun era vegniu exequiu. L'Uniung rumantscha da Surmeir ha reagau sco la Romania sillas decisiuns da sia cumissiun ortografica; ella ha refusau bunamein tut las midadas. Cunquei ch'ella era denton la suletta uniun che representava il surmiran, eis ella era vegnida da pentrar tier la Lia rumantscha cun quei. Ella Surselva deva ei sper la Romania era aunc la Renania, e sper la conferenza da scolasts dalla Cadi era aunc quellas dalla Lumnezia e dalla Foppa. Sch'ins mira el *Vocabulari da Surmeir*, ch'ei cumparius 1970, ei mo la regla a) vegnida suandada en quel e probablamein aunc la regla b), silmeins per part, sco els auters idioms era. Quei ei empau difficultus da constatar, perquei ch'ei dat buc vocabularis pli vegls ch'ins savess cumparegliar. Regla c) ei vegnida suandada mo fetg parzialmeins: Ei dat aunc adina *chel* e *chest* el surmiran enstagl *quel* e *quest*, denton era *chint* enstagl *quint*. Tier *chino* e *chinada* vegn denton renviu a *quino* e *quinada*, medemamein tier *chindesch* a *quindesch*. Avon [a] ei denton adina renviu sut *c-* a *qu-*: da *cal* a *qual*, da *catter* a *quatter* etc. Els biars cass han ins pia midau la regla, mo tier in pèr plaids fetg frequents han ins schau la scripziun tradiziunala. La cumissiun veva decidiu cun 9 encunter 2 vuschs da scriver dapertut *qu-*.

Regla d) ei era buc vegnida suandada cumpleinamein. La cumissiun veva decidiu cun 8 encunter 2 vuschs da schar naven il *-g* final "tar plets docts ed inter-rumantschs (*scripziun, naziun, cantun Grischun* etc.)". Gia el *Postscriptum* da Loringett dat ei mo exempels sin *-ziun*, mo quei ei era scret pèr 1962, pia quater onns pli tard. Effectivamein han ins eliminau il *-g* final tier ils plaids sin *-ziun*, denton mo leu! Praticamein tut ils auters *-g* finals ein vegni manteni, p.ex. era *il cantung*. Surtut l'*Uniung rumantscha da Surmeir* ei setenida vi dil *-g* final. Il *Grischun* ha denton piars lez, aschia ch'ei veva lu num surm. *cantung Grischun*, suts. *cantùng Grischùn*, lad. *chantun Grischun*, surs. *cantun Grischun*, ton che mintga regiun hagi manteni in'atgnadad enorm impurtonta per l'atgna identitad. Ils dus minoritars ella cumissiun levan era strehar

il *-g* final tier *pang* e *mang* e scriver *pan* e *man*, mo quei fuss lu stau tuttina sco el vallader e buc mo avischinau a lez.

La regla e) ei in summa buc vegnida suandada, malgrad che la cumissiun veva decidu cun 9 encunter 2 vuschs “da screiver «da la» scu igls Ladins, Franzos e Spagnols” (Lozza l.c.90).

Cun quei ei la contribuziun dil surmiran a l'avischinaziun migeivla stada aunc in pulit tec pli pintga che quella dil ladin, ed igl ei effectivamein mo il sursilvan ch'ha fatg midadas ortograficas fundamentalas cun quella caschun.

Si Surmir han quellas decisiun dalla Uniung rumantscha da Surmeir denton giu las medemas consequenzas sco en Surselva. Cun quei che l'Uniung ei buc setenida vid ils conclus dalla cumissiun ortografica, ein certins dils commembers a quella cumissiun era buc sesenti obligai da setener pli vi da quellas. Duri Loza ha primo inaga introduciu en sias scartiras tut las reglas ch'eran vegnidas acceptadas dalla cumissiun. Tier el ha ei lu era num *quel* e *quest*. Lu ha el negins *-g* velars alla fin dil plaid. El ei denton ius tier quella regla pli lunsch che cumissiun ed ha era eliminau il *-g* velar tier *pang* e *mang*, ch'el scriva *pan* (p.ex. Lc.11,3.5) e *man* (p.ex. Lc.1,66.71). Lu ha el era introduciu la spartiziun da preposiziun ed artechel *da la* e *da las*, sco la cumissiun veva decidu cun 9 encunter 2 vuschs, mo che l'Uniung rumantscha da Surmeir veva buc acceptau, cun ina certa raschun, per quei ch'ils Sursilvans eran era stai tier *dalla*, *dallas*. El ei denton buc mo ius sur ils conclus dalla cumissiun ora tier la regla dil *-g* final; el ha era introduciu las reglas ch'eran vegnidas discutadas ella cumissiun, che vevan denton buc anflau leu ina maioritad, p.ex. la simplificaziun dallas geminatas. Per quei ha el era num pli tard **Duri Loza** mo cun in <z>.

Secapescha che l'Uniung rumantscha da Surmeir ha fatg tut il pusseivel per metter crappa enta peas a Ser Duri, denton senza grond success. Loza era il responsabel dallas ediziuns ecclesiasticas per Surmeir, ed el ei dapi onns il soli augsegner surmiran ch'ei era native speaker da quei lungatg, aschia ch'ins ha era buc saviu surdar quella incumbensa ad enzatgi auter. Quei ha giu per consequenza, che tut ils cudischs ecclesiastics, entschiet cugl *Jubilate*, igl 'Alleluja' surmiran, sur ils catchismus da scola tochen tier sia translaziun dils quater evangelis e dils Fatgs dils Apostels ein scretts en sia atgna ortografia. La Bibliografia retorumantscha p.340s. indichescha buc meins che 23 ovras ecclesiasticas procuradas da Duri Loza. Quella ortografia vegn pia duvrada passivamein relativamein savens ed ha cunquei era giu ina ualti gronda influenza sil diever activ dil lungatg da scartira, surtut tier ils carschi. Pli lunsch naven dil temps da scola che lezs vegnan, e pli savens ch'ei scrivon tenor l'ortografia da Loza. Era las novas *Normas Surmiranas* da 1987 ein aunc per dabia buc s'avischinadas aschi fetg a l'ortografia dils auters idioms sco quei las normas decididas dalla cumissiun da 1958 fussen stadas, nundir l'ortografia da Loza. Mo ditg vegnan ils Surmirans era buc a stuer viver pli cun duas ortografias differentas, ina uffiziala ed ina da baselgia. Duri Loza ei morts 2012 cun 92 onns, e sia ortografia vegn a restar mo ina episodio ella historia da l'ortografia romantscha, per quei ch'il diever activ da quella ortografia ei svanius cun el; negin auter scriva sco el.

In'otra consequenza da quella refusaziun dils Surmirans d'ina avischinaziun als auters idioms els onns 60 ei denton stada bia pli gravonta, schegie pli subtila. Cun quei secuntener ha il surmiran priu a sesez la pusseivladad dad eventualmein daventar il lungatg da scartira surregiunal romantsch. Cun sefixar sin scripziuns ch'ei dat mo el surmiran sedifferenziescha quel

numnadamein exact en quels cass, nua ch'il sursilvan ed il vallader sco ils dus lungatgs cun ils pli biars plidaders han ina fuorma comunabla. Igl ei absolutamein clar, ch'in idiom che scriva *chel* enstagl *quel* sco tut ils auters, e *cantung* cun <ng> alla fin dil plaid, cu tut ils auters idioms scrivan quei auter, ei semplamein buc duvrabels sco lungatg surregiunal romontsch. Ina politica cun in empau pli vast horizont dils responsabels da l'Uniung rumantscha da Surmeir da gliez temps vess senz'auter saviu metter la basa per in diever surregiunal dil surmiran.

Igl ei denton da dir, ch'ei füss probablamein aunc adina stau mo la basa d'in lungatg surregiunal, buc schon il lungatg surregiunal sez. Per daventar lez vess il surmiran segir aunc stuiu eliminar ulteriuras specialitads, e buc mo ortograficas, mobein era foneticas, sco la diftongaziun dad [i:] liung ed [u:] liung, p.ex. en *feil* per 'fil' e *nous* per 'nus'. [nous] din ins era en ina gronda part dalla Lumnezia, mo che quella fuorma ha negina influenza sil lungatg da scartira sursilvan, perquei che lez sebase sin la pronunzia d'in territori pli vast. Sch'ins less far in lungatg da scartira specificamein per la Lumnezia, stuess ins secapescha era scriver *nous*, perquei che quei distinguess quei lungatg dil sursilvan. Mo en scadin cass fussen las schanzas lu buc fetg grondas, che quei lungatg daventass lungatg da scartira surregiunal romontsch. Cun setener vid las atgnadads regiunalas ha il surmiran pia tschuncau a sesez la pusseivladad da daventar lungatg surregiunal romontsch. Quei ei lu stau in dils davos sbagls historics ch'ha impediù il romontsch da vegnir en moda pli u meins naturala tier in unic lungatg da scartira.

Il davos ei lu era aunc il sursilvan vegnius ellas rodas da l'avischinaziun ortografica. Leu vess ei segir dau il pli bia da far, perquei che Gangale era veramein procedius il davos spirontamein tenor la devisa: Mirar, co ch'ils auters idioms scrivan e scriver auter. Pia gest il cuntrari dalla devisa da l'avischinaziun ortografica: Mirar, co ch'ils auters scrivan e, sche pusseivel, scriver tuttina. Mo ils Sutsilvans eran nuota prunts da desister da lur specialitads, silmeins en in'emprema fasa. El protocol (Fegl 3, p.14) stattan mo ils suandonts dus puncts:

1. La dublaziùn digls consonants.

Cun quegl c'igl Sutsilvan â par la dublaziùn egna regla orvart clera a logica, lessan nus betga midar quella avànt ca saver quànt anavànt igl Ladin ad'igl Sursilvan s'uneschan an quella dumonda. Duessan la Gidegn' a la Surselva a Surmir vagnir paregna da tractar igl consonànt sen l'antira lingia an egna mademma furma, alura racumandassan nus ear agli Sutselva da scriver an quella maniara.

2. L'amparada da la scripziùn cun -a near -e an silbas betg intuñadas alla fegn d'egn' pled (diambar, preudar, urdan, anzemman — diamber, urden, anzemmen, prender) racumonda la cunfarenza da scriver me igls verbs cun -er (prender) a schar aglis otars plets la finiziùn -a(r) -a(n) (urdan, diambar, anzemman).

Vi dalla simplificaziun dallas dublaziuns vulan ei pia setener, nun ch'ils auters idioms vegnien tier ina regla comunabla. Quei ein ei buc vegni, aschia che la simplificaziun dallas dublaziun ei restada la noda-casa dil sursilvan. Era tier la scripziun dil vocal nunaccentuau han ei vuliu star tier <a>. auter che tier ils verbs sin -er nunnaccentuau, sco *prender*, *scrivere*, *liger* etc., nua ch'els ein stai prunts da turnar anavos tier la scripziun cun -er, sco tut ils auters idioms, denton mo leu. *apostal* füss pia staus vinavon cun <a>. sco *urdan* e *diambar*. Mo ei scrivan tuttina alla fin: "Suainter ca era **Ladins** a **Surmirans** ân fatg cunzegl an las dumondas d'avischinaziun da lur idioms screts vean la cumissiùn par las amparadas digl idioms sursilvan scret a revagnir sen quellas amparadas a decider defintivameing."

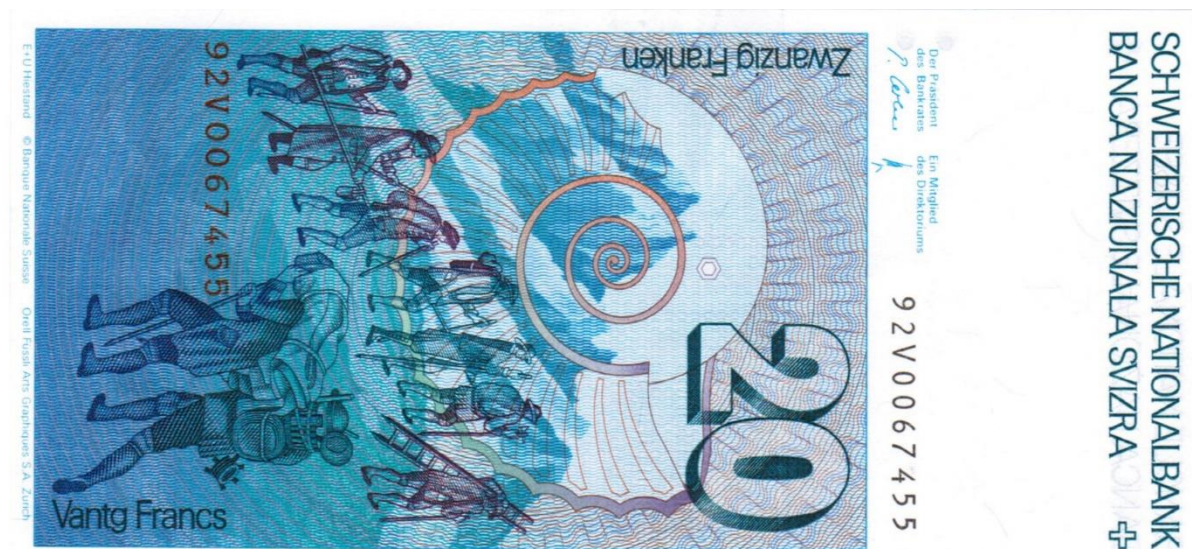
Effectivamein ein els buc mo mitschai cun l'avischinaziun da regla 2). La seduta corrispundenta ha giu liug pér il fenadur 1963, pia pér suenter ch'ils vocabularis sursilvan-tudestg e ladin-tudestg eran cumpari. Denton vev'ins gia viu, che l'avischinaziun ortografica veva buc giu il success giavischau. Perquei eran ils Sutsilvans era nuota fetg inclinai da far cheu memia grondas concessiuns. Mo la Lia rumantscha veva denton in auter president, buc pli il Sutsilvan Steafan Loringétt, mobein il ladin Andrea Bezzola, che veva gia procurau 1961 che la nova ortografia sursilvana daventi ortografia dils cudischs da scola. Lez veva pli pauca capientscha per las capriolas dils Sutsilvans ed ha perquei, ensemen cun Schorta, mess els sut pulit squetsch. Ils Sutsilvans han puspei stuiu dar si la consequenta scripziun <a> per il sun [ə] nunaccentuau, e quei buc mo tier ils verbs, sco quei ch'ei vevan proponiu, mobein era tier *urden*, *diember*, *giuven*, *apostel*, etc. Mo lur accents, la simplificaziun dallas geminatas e la regla clara dalla scripziun <c> e <z> han ei defendiu cun peis e mauns e cun success, aschia ch'ins vesa era aunc ozildi fetg spert, sch'in text ei screts per sutsilvan. Las midadas decididas 1963 han denton stratg ualti alla liunga la data da publicazin dil vocabulari sutsilvan. Per l'ina stueva tut quei ch'era gia vegniu fatg, puspei vegnir repassau ed adattau allas novas reglas, e la part romontsch-tudestga stueva per part era vegnir alfabetisada da niev. Per l'autra ha Curò Mani, il redactur dil vocabulari sutsilvan, era piars empau il tschaffen da luvrar vinavon vid il vocabulari ed ha lu aunc schau scher el empau. La finala eis el lu cumparius 1977 sco davos vocabulari dils idioms da quella seria.

La cumissiun per l'ortografia sursilvana da 1963 ei stada il davos act da l'avischinaziun ortografica. Il resultat il pli positiv da quellas refuormas ortograficas ei segir stau ina avischinaziun dil sursilvan al vallader. Mo igl ei il sursilvan ch'ha fatg lunscho la pli gronda part dalla via tier quella avischinaziun, ed igl ei consequentamein lu era la Surselva ch'ha pagau il pli ault prezi per quella. Certas restonzas dallas dispetas da pli baul dat ei aunc adina en Surselva, era sch'ellas vegnan pli e pli pintgas, perquei ch'ils protagonists da lu ein ozildi sur 80 ed ualti biars gia svani dil tut.

Igl era denton era semussau, ch'ins vegni **buc** tier in lungatg da scartira romontsch pigl entir intschess sin la via da pintgas avischinaziuns mintga 30 onns. Pli ch'ina midada ortografica per generaziun ei uss veramein buc pussevla, ed aschi ditg, ch'ins vegness a fin cun far mo mintga 30 onns in pèr passets, viva il romontsch lu veramein strusch, e buc mo lez. Igl era er da prever, che mintga ulteriur pass vess probablamein menau ad ulteriuras dispetas, e gest mintga generaziun stuess uss buc stuer sedispitar per caussas ortograficas. Perquei ei l'avischinaziun ortografica lu era stada negin tema pli tier la nova seria da vocabularis idiomatics, cumparida denter 1999 e 2002. **Mo** il vocabulari surmiran ha aunc midau inaga differentas caussas en direcziun da quei ch'era vegniu decidiu dil temps dalla 'avischinaziun ortografica'. Tut ils auters ein stai tier l'ortografia dils vocabularis da 1962, era il Niev vocabulari sursilvan, malgrad che lez ei vegnius fatg dad Alexi Decurtins, in dils protagonists dalla avischinaziun migeivla.

Ch'ei seigi buc gudignau la massa cun quei han ils Romontschs fatg persenn pauc pli tard. Els han numnadamein era giu difficultads culla proxima seria da bancnotas, quella da 1970, lezza gada lu denton buc pervia dil num dalla banca; lez era denton el sursilvan, surmiran e ladin identics: *Banca naziunala svizra*. Il puter e sutsilvan vevan aunc autras fuormas, mo tuttina. Cun quella caschun ha la Banca naziunala denton aunc vuliu las denominaziuns dallas cefras en plaid. E lezzas eran aunc buc vegni regularisadas. "20" ei p.ex. aunc adina *vegn* el sursil-

van e *vainch* el ladin. La Lia rumantscha veva pia puspei in problem. Quella gada ha ella silmeins sligiau el avon che la Banca naziunala ha squitschau las bancnotas e scret duas gadas la fuorma taliana. La bancnota da “20” veseva ora aschia:

La fuorma *vantg* ei uss ni sursilvana ni ladina, mo secapescha era buc rumantsch grischun, lez deva ei aunc buc 1970, mobein la la fuorma surmirana. Secapescha ch'era quella decisiun ei vegnida criticada, da tgi san ins secapescha era lignar scochemai, sch'ins encounscha la Rumantschia. 1970 era in onn pèr, pia fussen ils Ladins stain en roda. Mo ils Sursilvans, che vessen aschia ni aschia tratg la cuorta, han susteniu ils Surmirans, aschia che la causa ei stada acceptada.

Il rumantsch sinoptic

Cun l'avischinaziun migeivla eran pia aunc buc tut ils problems dil diever dil romontsch anvians sligiai, era buc sche quella vess veramein contonschiu la mira ch'ella veva oriundamein. Aunc duront ch'ins discutava dalla avischinaziun ortografica ha Leza Uffer, in Surmiran, proponiu dad ir pli lunsch e gest far il pass tier in unic lungatg da scartira. El ei bein buc staus dil tut igl emprem ch'ei puspei vegnius el 20avel tschentaner cun quella idea, mo ina pulita uriala eis ei schon iu, tochen ch'enzatgi ha puspei ughegiu da tschintschar d'in lungatg comunabel romontsch suenter la sconfitta totala dil lungatg fusiunau da Gion Antoni Bühler. Igl emprem ch'ha puspei tratg a strada l'idea d'in unic lungatg romontsch da scartira ei stau il Ladin Reto Caratsch. En in referat a caschun dalla Fiasta ladina da 1951 ha el presentau sias ideas per il manteniment dil romontsch, ch'ei lu vegnidas enconuschentas sut il tetel 'Program da Schlarigna', perquei ch'il referat era vegnius tenius leu. En quei referat pretendia el denter auter era "Refuormas per promover l'incletta traunter las diversas regiuns rumauntschas" - "la capientscha denter las diversas regiuns" pia¹. Per quei intent postulescha el ina "Favella intermediara (per la LR e per il chantun: il surmiran)". Quel duei era vegnir instruius en tuttas scolas communalas digl entir intschess romontsch, "ma be poch as uras". Gest grond success ha el buc giu cun quei postulat; el "Program da Schlargina" dalla Ladinia, la secziun studentica da l'Uniun dals Grischs, che sebase sin las pretensiuns da Reto Caratsch e ch'ei vegnius publicaus 1954,

¹ "Las propostas e dumandaunazas" da Caratsch ein publicadas en: RETO CARATSCH, *Ouvras*, Ediziun dal Chardun, Zernez s.a., p.221-224. Leu era la versiun ch'ei vegnida acceptada dalla Ladinia da "Il program da Schlarigna", p.226-238.

maunca quei punct puspei (l.c.p.233). Curo Mani, ch'ha tgirau quella part da l'edizium, fa aunc attent specificamein sin quei punct el commentari: "Cifra 6 (surmiran scu lingua intermediara) crouda davent" (p.225).

Mo la caussa era puspei messa en rocla. Leza Uffer ei sefatschentaus pli da rudien cun quei problem. Lez ha denton buc surpriu la proposta da Caratsch da prender il surmiran sco lungatg da scartira intermediar, malgrad ch'el era sez Surmiran, schegie en opposiziun ualti ferma cun las autoritads politicas e culturalas da Surmeir, perquei ch'el veva gia publicau 1944 poesias da siu bab en in'otra ortografia che l'ortografia ufficiala da Surmeir. El ha priu il surmiran mo sco pugn da partenza per siu lungatg da scartira, e quei lu aunc en ina atgna ortografia, buc ell'ortografia ufficiala. En quella ortografia veva el gia eliminau differentas scripziuns memia tipicas surmiranas, sco p.ex. igl <ng> per [ŋ], mo autras eran aunc restadas, sco p.ex. il diftong [ei] en *feil*, *gleisch* eav. Tgei ch'el ha aunc midau supplementarmeion vi dil surmiran e priu ord ils auters idioms, dependa puspei empau dil temps; era Uffer ha sviluppu vinavon siu lungatg, quei ch'ei lu era vegniu reproschau ad el. Controllau exact la caussa hai jeu denton buc, mo Uffer ha buc publicau la massa en quei lungatg, aschia ch'ins sa buc perseguitar il svilup aschi bein sco tier Bühler.

En scadin cass ha Leza Uffer survegniu la caschun da presentar sias ideas alla radunonza da delegai dalla Ligia romontscha il mars 1958, pia mo in onn suenter il referat dad Andrea Schorta, ch'ei staus la basa per la schinumada 'avischinaziun ortografica' dils idioms². El ha discurreu leu igl εμπrem dalla situaziun dil romontsch en general, denton cunzun era ella diaspora, vul dir els loghens nua ch'il romontsch ei en minoritad, sco p.ex. a Cuera ed ella Bassa. Quei era gest il temps, nua che pli e pli biars Romontschs mavan ella Bassa, surtut a Turitg, a luvrar, ed igl era da prever, ch'ina part da quels vegni era a star definitivamein leu. A Turitg, denton surtut a Sogn Gagl, nua che Leza Uffer era scolast da scola media, empruava ins da metter en funcziun scolas romontschas, mo ins vegneva mai ensemen cun avunda affons d'in sulet idiom, ferton ch'ins vess saviu far enzatgei silmeins la mesjamna suenter miezdi, sch'ins vess saviu metter tut ils affons romontschs ensemen. Quei ei era stau il problem da Cuera duront biars onns, ch'ins ha saviu slijar cun l'introducziun dil rg en quellas scolas, silmeins provisoriamein. A Sogn Gagl er'ins tuttina vegnius dad organisar la mesjamna suenter miezdi scola romontscha cun 26 affons, quater Valladers, sis Puters, treis da Domat, otg da Surmeir e tschun Sursilvans. In dils arguments per in sulet lungatg da scartira era pia, ch'ei fuss lu era pusseivel da far scolas romontschas a Cuera ed ella Bassa. Mo era ils auters arugments enconuschents era en connex cul rg anfl'ins schon tier el: la posiziun dil romontsch enteifer il cantun e la confederaziun fuss megliera, ins savess far dapli culs mieds finansials a disposiziun, la stema pil romontsch vegness pli gronda, perquei ch'el vess lu la medema situaziun sco quei ch' ils auters lungatgs svizzers han cun in sulet lungatg da scartira, pressa e radio vegnessen tier dapli lecturs ed auditurs. Gest il radio era in punct impurtont per Leza Uffer, perquei ch'el era sez dasperas aunc collavuratur dil radio romontsch. Quel veva aunc da cumbatter da quei temps cul problem, che la gliud d'in idiom capeva buc ils auters idioms, e las reclamaziuns, ch'ei vegni fatg memia bia els auters e memia pauc egl agen idiom eran currentas. Aunc ozildi eis ei nuota aschi hanau cun la capientscha dils auters idioms, mo silmeins ei l'ideologia uss aschia, ch'ins pretenda da capir els. Da gliez temps era l'ideologia

² La Biblioteca chantunala ha ina copia da quei referat, Signatura Ag 815/10 (BR 5378) che jeu hai copiau e citeschel cheu. Il referat ei vegniu publicaus en successiuns el Fögl ladin ils 22.9., 29.9, 6.10, 9.10 e 13.10.1959.

denton aunc da tschentar giu il radio, cura ch'enzatgi d'in auter idiom tschintschava. Uffer veva sco Surmiran secapescha specialas difficultads da contonscher in public pli vast ordeifer la regiun surmirana, ed el ha lu era duvrau siu lungatg bia pli savens a bucca el radio che en scret, malgrad ch'el era era quintaus da vegnir duvraus en scret.

El ha era gia indicau en quei referat certas reglas per siu lungatg, ch'el numna *rumantsch sinoptic*. Quel ha primo la missiun speciala da sorprendere ils dievers, als quals ils idoms dattan buc damogn. Quei che lezs san far, duei ins surschar a lezs. La damonda ei lu mo, tgei ch'ei san far e con bein ch'ei vegnan da far quei ins surlai a lezs, mo da quei temps era quei aunc buc in problem aschi gravont sco ozildi. Il niev lungatg sto puder far frunt alla critica davart la scienza e duei saver sesviluppar. El sto vegnir capius senza grondas difficultads da mintga Romontsch, ed il scolar sto saver leger e capir el suenter pauc temps. La fuorma sto pia esser semplia, ed igl ei da dar gronda libertad el diever da quel, surtut quei che pertucca il pledari e la lexicologia. «Dapartuot, nua la libertad na donagescha betga l'ancligientscha reista la libertad "letgsuprema"». Specialitads da grafia e scripziun emportan nuot. Gliez vegnan lu sil pli tard ils scolasts buc a schazegiar. Igl ei denton era schiglioc buc in bien segn, sche mintgin scriva in lungatg sco quei ch'ei para e plai ad el. Cheu ha il rg gest fatg il cuntrari e fixau tut quei ch'era pusseivel gest all'entschatta. Ins ha bein lubiu en certs cass pliras pusseivladads all'entschatta, mo quellas ein descrettas exactamein, ed ins sa buc semplamein far sco ch'ins vul en quels cass. Tut il pli el lexicon ed ella sintaxa han ins schau ina certa toleranza, denton negina ell'ortografia e bunamein negina ella morfologia.

Ina ni l'otra cuntradiziun ei lu era d'anflar en siu program. Aschia scriva el en punct 7: "Nus ranunziain a tuotas novaziuns ed a tuots experimaints revuluziunars. Nagins novs bustabs, er schi ans avess grond guost da tarmeter a li-diavel tscherts monstrums scu per exaimpel il "tsch" tudeistg ed oters cumpogns da la malura grafica" (p.11). Mo sco davos punct, punct 10, di el lu: "Ma lo nua sa lascha simplifichar sainza donager a la cuncepziun spiertala ed al caracter da nossa lingua, lo essans radicals. Id ei a la fin finala plei en problem psicologic ch'en problem linguistic" (p.11). Mo ils problems psicologics ein buc da sutschazegiar, sco quei ch'ei semuossa gie gest uss puspei inaga tiels Romontschs. Effectivamein numna el lu gest aunc sco exempel per ina "simplificaziun": "La fuorma sinoptica ranunzia a tuot las dublaziuns cunsonanticas ad exepziun dal "ss". Nus ans tegnain a la soluziun spagnola clara e sincera"; il spagnol scriva era mo lu geminatas, sch'ellas vegnan pronunziadas auter ch'il consonant simpel, silmeins per regla. Quei ei lu tuttina ina pulita novaziun, era sche Gangale veva gia introduciu ella el Sutsilvan gia 1945, mo era leu buc senza difficultads.

Quei mava pia schon aunc in pulit tec pli lunsch che l'avischinaziun ortografica. Sin basa d'ina copia dil protocol da quella radunonza dalla Ligia romontscha resorta, che l'idea ha buc gest anflau fetg buna accoglientscha. Quei ei era capeivel; las cumissiuns d'avischinaziun sursilvana e ladina vevan gia giu lur empremas sedutas, e la cumissiun surmirana, ch'ha giu ca. in meins pli tard sia emprema sesida, era probablamein era gia convocada. Pil mument pareva l'avischinaziun da vegnir spert e bein vinavon, aschia ch'ins ha bein plitost giu il sentiment, che Uffer vegli mo empruar da disturbar igl andament da l'avischinaziun migeivla previda cun sia nova proposta.

Igl emprem text pli liung en quei lungatg ei cumpariu il settember ed october 1959 en succesiuns el Fögl ladin, cf. ann.2. Igl ei la publicaziun dil referat ch'el ha fatg a caschun dalla

radunonza da delegai dalla Lia rumantscha il mars 1958 cul tetel *Il rumantsch – problem per nus, problem per igls oters*. Jeu hai copiau inaga ils artechels dil dil Fögl ladin el DRG, e la publicaziun ha tuttina la medema ortografia sco il text dil referat, auter ch'il tetel, nua che *rumantsch* ei scret per puter. In dils davos texts dad Uffer secrets en quei lungatg hai jeu era a disposiziun; lez tract jeu aunc pli tard. Effectivamein ha el lu aunc midau ina caussa ni l'autra el decuors dil temps, sco nus vegnin aunc a veser, mo la massa eis ei buc.

Uffer veva empermess en siu referat pigl onn suenter ina grammatica da quei lungatg, ina grammatica ch'ei mai cumparida. Denton veva l'uiara dil *de* e *da* entschiet, aschia ch'il romantsch sinoptic era sin buna via dad ir en emblidanza dil tut, silmeins ordeifer siu diever el radio. 1972 eis el denton vegnius lantschus da niev, e quei entras ina emissiun dalla televisiun dalla Svizra tudestga cul tetel "Stirbt das Rätoromanische?". En quella emissiun ha Bernard von Arx, in enconuschent schurnalist da quei temps, presentau il lungatg da Leza Uffer sco εμπrem pass viers il spindrament dil romantsch. Cun quei ei igl **interrumantsch**, sco quei che von Arx ha numnau quei lungatg, daventaus enconsuchents ell'entira Svizra, aschia ch'ils Romantschs han bugen ni nuidis era stuiu sedar giu cun quel. Els han fatg quei senza gronda perschuasiun. Ils Romantschs vevan aunc l'avischinaziun migeivla ellas combas e levan buc schon puspei entscheiver in niev cumbat. Il Chardun, ch'ei cumparius 1972 per l'emprema gada, ha bein dumandau differentas persunas, tgei ch'ei manegien da quei. Las rispostas ein vegnidadas publicadas el Chardun 1, 1972, nr.9. Ils Ladins han plitost reagau positivamein en quellas posiziuns, denton buc tuts, ils Sursilvans plitost negativ. Il pli fetg encunter il lungatg da Leza Uffer eran denton ils Surmirans, malgrad che siu lungatg sebasava en sesez sil surmiran. Mo quei ei tuttina capeivel, perquei ch'in surmiran modificau entrava gie igl εμπrem en concorrenza cul surmiran uffical, buc culs auters idioms. Da l'autra vart deva ei era aunc Surmirans che cartevan, ch'ins vegni forsa inagada aschi lunsch, ch'era il surmiran uffical vegni acceptaus sco lungatg da scartira surregional. Che quellas schanzas eran buc grondas, han ils Sursilvans denton fatg clar ualti spert ad els. La finala ha era la suprastonza dalla Lia rumantscha stuiu prender posiziun en caussa. Leza ei sedeclarada perschuadida, che la via dalla avischinaziun ortografica seigi la dretga e ch'ella seigi da cuntinuar. Cun quei ei lu stau clar, ch'era igl **interrumantsch** hagi neginas schanzas.

Uffer ha denton cuntinuau culla lavur vi da siu lungatg, mo bials e persuls, sco Bühler era il davos. Gest biars texts ein buc cumpari en quei lungatg, cunquei ch'el era il soli che duvrava el. El ei denton vegnius duvraus adina puspei al radio, perquei che Uffer luvrava per lez dil temps da pionier da quel. In dils davos texts che Uffer ha publicau hai jeu copiau, per che vus vesies tuttina era, co siu lungatg veseva or en sia fasa finala. Mo quel tractein nus l'autra gada.